

Valu ja vastutuse raamat

Venda Sõelsepp. Kolõma – kole maa.
Koostanud ja kommenteerinud Jüri
Kaldmaa. EKSA, 2021, 392 lk.

Kalle Kurg*

Viisteist aastat pärast Venda Sõelsepa (1923–2006) surma kaante vahele saanud proosa- ja artikliraamat on ilmunud tänu Jüri Kaldmaale, kes võttis uurida Sõelsepa saatust ja otsis üles tema käsikirjad. See tegu omandab õige värvi, kui loeme Sõelsepa enda mõtteid mäletamise kohta. Raamatu esimese osa sünget ilukirjanduslikku sisu raamivad kaks Sõelsepa mitteilukirjanduslikku pöördumist avalikkuse poole. Need 1998. aastal ajakirjanduses ilmunud otsese küsimuseta tekstid on nõudlikult küsivad. Nad küsivad meie enesetunde järele. Sõelsepp räägib neis Gulagi rahvast. „Sellel rahval pole ühtegi meeltülendavat kuulsusrikast tähtpäeva. Ja ta ei vaata tulevikku. Sest ta on lootusetult hääbuv rahvas.“ (lk. 9.) Sõelsepp ütleb, et Gulagi koledusest osa saanud inimesed ei kaeble, ehkki elavad peost suhu, aga nad tahaksid, et nende olemasolu teadvustataks, nii et järeltulijad ei ajaks neist teada saades imestusest silmi pärani ega mühataks tüdinult, vaid tunnustaksid arusaama, et minevikku tundmata pole tulevikku.

Paljuütlev on ka raamatu esimese osa lõpetus: „Äkki märkab keegi seal ülal [riigivõimu juures? Taevas? – K. K.], et Eesti Vabariigi piires ja pinnal elab ikka veel inimesi, kes omal ajal Tegü tegid: püüdsid ellu jääda seal, kus ellu ei tohtinud jääda. Ja mitmed jäid ka ja tulid tagasi koju, et edasi elada ja aidata säilitada seda, mis veel oli, ja aidata alust panna sellele, mis nüüd on.“ (lk. 306.) Ta pidi nentima: „Gulagi viidute, seal olnute, sinna jäänute, sealt tagasipöördunute meenutuseks püstitatud mälestusmärki ei suuda kuidagi meenutada.“ (lk. 12.) Võib arvata, et Sõelsepp tahtis oma raamatuga enamat kui lihtsalt kirjanduslikku edu, ja nimelt moraalselt tunnustust. Miks see talle tähtis oli? Küllap põhjusel, et see tunnustus näitaks praeguse aja inimeste suutlikkust säilitada mälu, hoolimise ja tähelepanemisega seotud väärtusi, nõnda et needki annaksid tuge iseseisvuse taastanud eestlaste rahvalikule ütlusele: „Just sellist Eestit me tahtsimegi.“

Aastal 2002 nendib Sõelsepp vähest huvi laagrikirjanduseks nimetatava suhtes (lk. 368) ja aastal 2006 lahkub luuletaja, proosakirjanik, lastekirjanik, memuarist, ajakirjanik, Saksa ajal ajalehe Lääne Sõna toimetuses töötanud ja esimese eestlasena aastal 1942 Kolõma laagristest kirjutanud, ainsa eestlasena Kolõma kogemusest luulekogu avaldanud Sõelsepp siit ilmast. Maarjamäe kommunismiohvrite memoriaal avatakse aastal 2018; elektroonilisest memoriaalist Internetis leiame ka Venda Sõelsepa nime. Aastal 2021 saab Sõelsepa materjalide põhjal Kolõma-raamatu koostanud Jüri Kaldmaa oma kommentaarides raamatu lõpuosas nentida, et 6000–8000 eestlasele, kes 1945–1956 Venemaal Magadani oblastis Kolõmal piinlesid, samuti nende sugulastele ja järeltulijatele ning mõistagi kogu Eesti rahvale on kerkinud võimas ausamm – 11 raamatut (lk. 374), lisaks katke Enn Nõu romaani „Vabariigi pojad ja tütrede“ kolmandas osas (lk. 369), tõlgetest rääkimata. „See monument on tugevam kui paekivi, graniit või pronks. See kestab seni, kuni leidub eesti keeles lugevaid inimesi,“ ütleb Kaldmaa. (lk. 371–372.)

Tõik, et meil on valu ja vastutuse meelespea, ei tähenda siiski, et meil mälu ja mäletamise, tõe ja tõe taastamisega kõik korras oleks. Täna meedia toel võimendatud populaarse ajalookäsituse maneer on mõnigi kord esitada lähimineviku toimunu välise figuuri, kunstlike mudelite ja ebausaldatavate protokollide või ajalehetekstide kaudu konstruktsioonina, mis rajaneb formaalsel asjaoludel, ilma asjade tegeliku käigu ja põhjuste, s. o. elulise tõe vastu tõsisemat uurimuslikku huvi ilmutamata. Kolõma-raamatu koostaja ja kommenteerija Jüri Kaldmaa on seevastu näidanud soovi olla selge, range, täpne ja põhjalik. Kompositsioon novellide ja dokumentalistikaga näitab süvenemist ainesse.

Käsikirjalised ja ajakirjanduses ilmunud materjalid, kokku 38 üksust, millest viis on ilmunud varem ajakirjanduses, on jagatud kaheks. Esimene osa: autori pöördumine nende poole, kes võiksid toimunud meeles kanda; vangistuseaegne teekond aastail 1944–1956 autori märkmete ja novellide toel; autori sõnavõtt 1998. aasta augustis toimunud kaheksanda poliitvangide kokkutuleku puhuks. Teine osa: autori mälestused Gulagist ja Aleksandr Solženitsõni „Gulagi arhipelaagi“ vaatlus; lisaks koostaja kommentaarid tema leitud käsikirjade ja kirjavahetuste kohta, raamatu sünnilugu; abiks olnud inimeste, mitmes keeles kirjanduse ning sisus mainitute nimistud, isikuregistrid ja kohanimed registrid, mitmesugused viited. See kõik võib olla abiks ka teadusliku uurimise korral.

Materjali kronoloogilisse järjestusse paiguta-

* Kalle Kurg (1942), eesti kirjanik, kriitik ja toimetaja, kalle.kurg@outlook.com

mine on võimalikuks teinud selle, et statistikagi muutub kujundiks. Marsruut raamatu esimese osa vahelehtedel moodustab tähendusraske keti, nii et tekib tahtmine vaadata ajalooramatut ja kaarti. Oktoober 1944 – juuni 1945: Haapsalu – Tallinn – Nahhodka – Magadan. Juuni – september 1945: Marina Raskova nimeline [kullakaevandus – K. K. J. September 1945 – august 1946: Duskanja. August – september 1946: 174. kilomeeter Tenka teel. September 1946 – august 1948: Karamken (103. kilomeeter, maanteede valitsuse laager). August 1948 – juuli 1949: Stopolsotni (150. kilomeeter, Jablonovõi). Juuli 1949 – august 1951: Atika (II autobaasi laager). September 1951 – november 1952: Dneprovski. November 1952 – juuli 1953: Strelka. Lõpuks: juuli 1953 – juuni 1956: Orotukan, Sõelsepa asumise paikkond; siis tagasitee. Aastaarvude ja kohanimede tagant avaneb hiiglaslik aegruum, mille kohta Sõelsepp sõja lõpu tähistamise aegu 1995. aastal on öelnud: „Nende, maailma vägevate heldimisega meenutataval päeval olime me oma kolksuvais-kõmisevais-poolpimedais-laudnarilisis-peldikutorulisis loomavaguneis kusagil pooles Siberis. [– – –] Meie rinnal ei tilisenud ja rinnas ei helisenud. Seal oli raske. Teadmatuses. Kuidas seal täna vastu kõlab, jätame igäihe enese teada. Teadmises.“ (lk. 337 ja 338.) Arvan, et viimane tähendab: teekond tagasi koju ei toonud täielikku kergendust. Laager sööbib kehha ja hinge.

Samas on raamat tänu koostajale tõe taastamisel vormilt ikkagi kahekülgne. Ühtpidi kujutatakse raamatu põhiosas toimunut ilukirjanduslikus lähivaates, süvitsi: novellid, novelletid, eskiisid, mis mahuliselt moodustavad umbes kolm neljandikku raamatust. Teistpidi luuakse raamatu teises osas dokumentaalset laadi materjaliga ülevaateid ja sissevaateid: ülevaade Kolõma paikkonnast kui „koolemaast“ ja Aleksandr Solženitsõni „Gulagi arhipelaagi“ analüütilise vaatluse kaudu sissevaade nn. laagrikirjanduse loomusesse. Mõnes mõttes pole liialdus öelda, et koostaja on Sõelsepa käsikirju raamatuks korrastades aidanud ühtlasi natuke paotada pääslaust, ja nimelt tema isiksuse, ta hingeelu ja eluvaate nende külgede juurde, mis on seni varjul olnud või mida saame nüüdsest oletada ja kirjutatust tuletada.

Kuidas kujutada laagrit? Milline on Sõelsepa „laagrikirjandus“? Sõelsepp ise leiab: „Arutud julmuse ja uskumatut ebainimlikkust saab lahkama minna ainult ironia, sarkasmi ja satiiri kaitsekinnastes. Nunnutades ja vesistades jääb omadega varsti jänni, tekib nii palju vesist, et sellesse võib uppuda.“ (lk. 347.) Ja veel: „Kõik see oli! Oli nii! Uskuge! Ainult et ... Ainult et ei ole looduses nagu eluski ainuüksi musta värvi.

Nõnda ka siin: Solženitsõn näeb ja näitab, üheainsa kindla eesmärgiga, ainult asja tuuma. Ka kõige süngemas Kolõma laagriööös olid omad heledamad momendid. Sest vastasel juhul ei oleks ükski suutnud sealt elavana välja tulla. Pisikesed õhupilud pidid olema.“ (lk. 346.) Tõin selle näite, sest siit paistab Sõelsepa kui kirjaniku püsihoiak, soov, et poleks üleideologiseerimist ega selle kaudu libaajaloo konstrueerimist.

Sõelsepa raamat näitab, kuidas ilukirjanduslik alge oma läbinägelikkuses on võimeline looma elupiltidesse sügavusi, mida dokumentaalne ümberjutustus ei suudaks, ja samas näitab ka, kuidas dokumentaalne alge annab toimunust sellise ülevaate, mida väljamõeldisega asendada pole moraalset-eetiliselt mõeldav. Sõelsepp kui kirjanik mõjub kindlakäelisenä, teadlikuna, loomulikuna, on kunagise vaeva vaatlejana, detailiseerijana, jutustajana selge ja asjalik, hoiab tragismi ja drastilisust vaos. Ta esitab inimest kogu tema julmuses ja tema kõikvõimalikes kannatustes, aga toob mitmel moel esile ka inimese võime kohaneda ega lase end kiskuda õuduse ja jubeduse kultiveerimisse. Mis tõendab, et ta on aimest üle. Tema kogemus tundub usaldatav ja jääb maailmale nagu kannatava ligimese tundmuste ja mõtiskluste kaudu lõplikult fikseeritud pagas, mitte õudusetenduses osaleva näitleja või pealtvaataja rollijoonis.

Samas aimub tema Kolõma-teemalises ajakirjanduslikus tegevuses mingi väljaelamata kibedus ja kurbus. Nagu ta kord ühes oma kirjaski laagriunenäo painajalikkuse kohta ütleb: „Mul on aeg vabaneda, aga mind ei lasta välja ...“ (lk. 356.) Võib-olla mõnes mõttes ei lastudki. Hingeliselt. Tundub, et Sõelsepp kirjanikuna ja ajakirjanduses sõnavõtjana lihtsalt ei saanud olla kirjutamata, sest too hall rusutis, mis oli temasse sööbinud halli Kolõma taeva all, ei kadunud – arvatavalt ei kadunudki temast enam iial. Suur Hall, mis motiivina on eesti kirjanduses esinenud ka teistsuguses, vaba inimese elu kontekstis, jõuab Sõelsepa lugejani vist küll tema kõigis juttudes, ilma et autor seda vahetpidamata väljaütlemistega toonitama peaks, jõuab sealgi, kus autor on olnud ironiline või muianud. On oluline, et 'hall' tema raamatus ei tähenda ebamäärasust, segasust, üksluisust, minnalaskmist, vaid äratundmist, et kõik toimub äärmise meeletehaardes, lõpliku ja lõpmatu kokkupuutes. Ehkki Sõelsepp vastavast oskuskeelest hoidub, tuleb teda lugedes ikka ja jälle pähe, et eksistents ei ole ainult filosoofiline sõnakõlks. Äärmuslikes tingimustes oleva inimese seisukorra ilmestajana tajutav 'hall' kujuneb kord otsesemalt, kord kaudsemalt Kolõma paikkonnas toimuva universaalseks ühisnimetajaks ja seob mitmes võtmes novellid nende erinevustest hoolimata ühte:

kusagil toimuva taga on ikka mingi ärevus või äng.

Kuidas sellega toime tulla, kuidas toime tulla eluga, mida inimene ise juhtida ei saa? Samast aastast 1942, kui ajakirjanik Venda Sõelsepp avaldas ajalehes Eesti Sõna kirjutise „Mis on Kolõma?“, mis määras ilmselt paljus selle, miks ta Kolõmasse laagrisse saadeti, sai austria psühhiaatri ja neuroloogi Viktor Emil Frankli (1905–1997) saatuseks olla vang Theresienstadti, Óswięcim-Auschwitzi ja Türkheimi laagrites, ning kaotada peale ühe kõik laagritesse saadatud lähisugulased. Omapärane pisiparalleel: eestlase elu kergendas mõneti see, et ta võeti laagrisüsteemis velskri ametisse, arstikutsega austerlasest, kellel õnnestus vangistuse ajalgi mõneti oma erialal praktiseerida, sai aga vabanemise järel eksistentsialistlikuks logoteraapiaks nimetatava psühhiaatriametodi rajaja.

Viimases oli kindel osa Frankli elukogemustel. Nende najal jõudis Frankl järeldusele, et isegi kõige absurdsemates ebainimlikes situatsioonides on elul mingi tähendus; ellujäämise küsimus õudse fluidumi vallas on küsimus inimsuse piiride äratundmisest; ja isegi kannatused ja piin on eluliselt olulised. Frankl leidis, et iga inimene kui ainukordne olend kannab oma taaka *ainukordse võimalusena olla*. Just see äratundmine oli teda ja tema kaaslasid aidanud ka lootusetuna tundunud olukorras. Frankl nendib oma raamatuis: füüsilised eeldused laagris oma kannatustega toime tulla ei olnud tagatiseks, et vaevast eluga välja tulla, samas kui kiduramad seda mõnigi kord suutsid.

Tema isiklike kogemuste toel sündinud meetodi sisuks on enda teadlik ja täielik pööramine kannatuse poole, mille juures antakse endale aru sellest, et väljakannatamine on eluülesanne. Inimese võime kannatusega toime tulla põhineb mõistmisel, et iga üksikinimene, ka kannataja ise, on ainukordne, korvamatu. Ühtki inimest ei saa teisega asendada ja seega kannab inimene vastutust talle antud elu, oma olemasolu eest. Inimese ainukordsuse tõttu on tema kannatuski ainukordne, mistõttu saab see olla inimesele suurimaks väärtuseks. Nii saab inimesel kogu ta kannatuse ja kõigi ta kannatuste juures olla ka eesmärk, mis annab ta elule mõtte, nii suudab ta kanda mida tahes kuidas tahes ning talle jääb rikkus, mida keegi temalt ei saa ära võtta: tema kogemus. Viimane aga tähendab, et võitluse lootusetuski ei vähenda võitluse väärtust ega mõtet.

Ehkki mitte otse arutlusena nagu mainitud seisukohti sisaldavates Frankli raamatutes „Man’s Search for Meaning“, Beacon Press, USA, 1963 („... ja siiski tahta elada.“ Johannes Esto Ühing, 2002 / Pegasus, 2016) ja „The Unheard Cry for Meaning: Psychotherapy and Humanism“, Simon & Schuster, New York,

1978 („Kannataja vajab tähendust. Psühhoteraapia ja humanism“) ilmneb ka Sõelsepal tema raamatus küsimus inimese elu olemusest, mõttest, tähendusest ja väärtusest – kaudselt ja katkuliselt, kuid kohati tungival. Jutt on asjust, mis haaravad kogu inimolemuse ning on äärmusolukorra puhul inimese psühholoogilises siseilmas alustpaneavad, määravad. Novell „Terrakoonikurõõm“ näiteks võib olla osutus, et inimese tema olemuse baasil moodustuv omande ainukordse elu tähenduse äratundmine on inimolendile nii oluline, et ideoloogiline ajupesuse äratundmist ei murra. Inimest ei saa taandada ideoloogiale, ehkki novelli peategelase (sümboolselt pärisnimeta inimese, Tema) juhiks ja õpetajaks pürgiv mittevangist mäemeister oma eelarvamuskrambis just seda eeldab ja taotleb. Üldinimlik avaldub sügava isiklikkuse alusel.

See ei ole ebasünnis rõõm orjatööst, mis aherainemäe tipus Temast – võib-olla tõesti just temast endast, Sõelsepast – lainena üle voogab, vaid ränga tegelikkuse kiuste Tema kui inimese olemusest uhkav teadmine iseolemise võimalikkusest: „Korda läksi!“ Selles on killuke lootust, ja küsimus, kas tal peaks olema häbi, et temas elab orjatöö rakked elurõõmuks muutunud tegu, taandub. Loodetavasti ei loe ma novellist välja liiga paljut, kui tõlgendan kujutatut nii, et inimesus pole hävitatav, sest inimsus sünnib inimeses. Kui inimeselt kõik ära võtta tahetakse, on tema elutahtelise visaduse ja vastupanu sisuks kaks püüdlust: ellu jääda ja inimeseks jääda. Bioloogiline ülesanne ja vaimne ülesanne. Kannatus muutub hävinguks siis, kui inimene kaotab võime anda oma elule mõte. Siin pole jutt loosunglikest aadetest ega tuntud tõdede omaksvõtust, vaid sügavalt isiklikust protsessist. Just *isikliku kogemuse aspekt* muudab Sõelsepa raamatu väärtuslikuks.

Ma ei tea, kas Sõelsepp otseselt andis endale aru probleemist, et vangis vaevlev inimene ehitab tihtipeale, liiga tihti oma mõistuses, mõtetes ja tunnetes ise endale veel ka vaimse vangla ning et see traagiline kramp ei pruugi järele anda. Kannatust, piina ja vaeva leidub Sõelsepa nägemuse, äratundmise ja kogemuse järgi igatahes kõnealuse aja igas elulõigus. Ometi ei ole „Kolõma – kole maa“ nn. must raamat. Sõelsepa arusaam elust laagris, ühtlasi elust üldse ilmneb selgesti tema seisukohtades Aleksandr Solženitsõnist. See avaldub selgesti mitme muu asja kõrval tõigas, et Sõelsepp on kriitiline ühekülse hinnangu ja ka tolerantsuse puudumise suhtes: ta leiab, et kõik oli küll sünye, must ja verine, ainult et „ei ole looduses nagu eluski ainuüksi musta värvi“. (lk. 345.) Sõelsepp taotleb ilmselt midagi enam, ühtlasi midagi isiklikumat kui paljastamise nimel üksnes asja tuuma avamine.

Ta tahab näidata, et kui teisi värve poleks olnud – ja, lisan ma, neid poleks tajutud –, ei oleks ükski vang suutnud sealt elusana välja tulla.

Elu värvide tunnistamine kogu halluse kiuste muudab ta raamatu – ja seda tahan rõhutada nii öeldava tähenduse kui ka kujundikasutuse mõttes – jah, eluliseks! Nii leiamegi tema pilgu osutusel sünges keskkonnas irooniliselt ja huumoriga antud stseene – mis tähendab, ei saa ma ütlemata jätta, inimeses vaimuse säilimist ka inimsust hävitada püüdva äärmusliku väsimuse ja valu korral. Tundub, et Sõelsepp tahab öelda tulevasele ajale: kui kusagil võimu kahekordne poliitika, vaimu närvetamine siltide, loosungite ja kinnisideedega ja tema biopoliitika laagrite kujul tahab hävitada inimeses inimsuse, siis on inimese *isiklikkus* see, mis teda võib säästa ja ta päästa.

Sõelsepa kui jutukirjaniku lähem kirjandusteaduslik uurimine ja hindamine seisab alles ees. Kui Venda Sõelsepa kirjanikuna on probleeminaegemisel ja kujutamisiisilt ajuti võrreldud ja püütud ühitada „Kolõma juttude“ autori Varlam Šalomo- viga (1907–1982), kes muuseas oli sunnitöölaagri aegu haiglaski tööl, siis minu meelest ei kahane Sõelsepa isiklikkus jutukirjanikuna sellest mitte karvavõrdki. Nagu ka mitte tema loomingu väärtus ajaloomaterjalina ja ilukirjandusena. Sõelsepp ise „ei jaga seisukohta, et kirjanikku tuleks hinnata eraldi ta loomingust ning üldisest eluhoiakust *resp.* inimeseksolemisest“. (lk. 342.) Siiras pihtimusi- likkus võib avalduda kaudseltki, ka ilukirjanduse kaudu. Venda Sõelsepa lugu pole kombineerinud liitajalugu, vaid üks lugu paljude seas.

Eesti on väike ja saatused seostuvad. Jüri Kaldmaa kirjutab sellest, kuidas ta hakkas Venda Sõelsepa materjale uurides paremini aru saama oma isast. (lk. 371.) Ta ei ütle seda niisama: Sõel- sepa raamat kätkeb endas lisaks autori Venda Sõelsepa loole lühidalt, aga olulisena ka Harry Kaldmaa loo. Jüri Kaldmaa: „Just isa jälgi ajades jõudsin Sõelsepa tekstideni ja imestasin, et need pole raamatuna ilmunud. [– – –] Kui palju ma kuni 23-aastasena, mil isa suri, küsida – ja taiba- ta – oskasin? „Kolõma – kole maa“ koostamine andis vastuseid.“ Kui palju on sarnaseid seoseid avastanud enda hulgas eestlased!

Jüri Kaldmaa sai kontakti kahe inimesega, kellel on isiklike mälestusi Venda Sõelsepalt Kolõma päevilt. Need on kõrges eas Artur Metsik ja Miia Reimo (Niinla), viimane annetas kirjandusmuuseumile Venda Sõelsepa käsikirja- lise luulekogu Kolõma ajast. Kaldmaa leidis üles ka Kolõmal olnud Ilmar Lokka, kes oli tema oma isa laagrikaaslane ja sõber ning keda ta ise mäletab lapsepõlvest. Minule omakorda ütlevad Venda Sõelsepa novellid ja memuaristika palju

sellepärastki, et oktoobris 1944 algas ka meie pere halb epopöa, mille osisteks olid onu surm laagris, tädimehe Rootsi põgenemine, minu vanemate ja ka minu pikk peidusolek, meie kodu täielik hävimine, sunnitud ümberasumine, noorukitest onupoegade Siberisse saatmine. Selletaolised valusad seosed on üks, mis meid eestlasi omavahel seovad, ilma et välistaksid muude kannatavate inimrühmade mõistmist.

Olen kohanud arvamust, et mis neist masen- davaist asjust ikka meenutada. Tundub kohatu siinkohal ütlemata jätta, et laagri dokumentaal- ne kirjeldamine ja kunstiline kujutamine ei ole kaotanud oma aktuaalsust. Laagrikirjandus ei ole suletud ala, ühe ajajärgu ja paikkonna asi ega laager tähendussisu kaotanud minevikuline kujund. Sõelsepa nagu ka teiste meie autorite laagrielu kujutised ja analüüsid paigutuvad mitmetesse suurematessegi elulistes kontekst- tidesse, seda ka seoses tänaste uudsete sotsiaal- poliitiliste protsessidega. Laager kui suletus halli ellu on tänase maailma reaalelu nähtus, ehkki viimase olemus võib olla maskeerunud ja esine- misvormid mitmekesised. Praeguses maailmas aset leidvad protsessid võivad viia uue situatsioo- nini, mida iseloomustab eriolukorra laiendamine tervele poliitilisele ruumile, selle muutmine püsivaks ning valitsetavaks nn. biopoliitika abil. Viimases ei lähtutaks ‘elu’ ja ‘surma’ teaduslikust käsitlemisest, vaid muudetakse nende mõistete sisu ja piire vastavalt poliitilistele vajadustele.

Totalitaarses laagriruumis kinnipeetavad ei oleks elus ega ka surnud, inimene laagris oleks elav surnu, mitteinimene, keda laagrielu on ilma jätnud kõigest, mis eristab inimest loomast või taimest. Millised ka oleksid nähtuste nimetused ja nende olemust maskeerivad vormid, on tege- mist inimsusele väga ohtlike protsessidega, kus inimsuse raamide ja olemuse üle otsustajad ei ole otsustest mõjutatavad inimesed ise. „Laagrit kui moodsa poliitika paradigmat tuleb mõista biopo- liitilise masinana, mis muudab mingi geograafilise ruumi absoluutseks biopoliitiliseks ruumiks, kus seaduse rakendamine *de facto* seisub ja julmus- test hoidumine ei sõltu enam õiguslikust korrast, vaid vastutavate ametnike ja korrakaitsjate su- veräänsest otsusest.“ (Giorgio Agamben. *Homo sacer*. Suveräänne võim ja paljas elu, EKSA, 2009. Daniele Monticelli. Järelsõna, *ibid.*, lk. 213–215.)

Jüri Kaldmaa koostatud raamatuga on Venda Sõelsepp andnud vägivallaprobleemi aegumatuks tunnistamisse kindla panuse. Jääb soovida, et konkreetne teadmine poliitiliste laag- risüsteemide tegelikkusest kui inimese vaimuelu düsplaaasiast oleks üks lõik tänapäevasest haridu- sest ning jõuaks sel teel iga inimeseni.